

ԲՈՐՈՅՈՒՆ, ՈՒՍՈՒՄՆՈՒՆ, ԸՐՈՒԵՍՏԳԻՏՈՒՆ

ԺԹ. ՏԱՐԻ 1905

Տարեկան 10 ֆր. տվի — 4 րս.:
Վեցամսեայ՝ 6 ֆր. տվի — 2 րս. 50 կ.:
Մէկ թիւ կ'արժէ 1 ֆր. — 50 կ.:

ԹԻԻ 4 ԱՊՐԻԼ

ՈՒՍՈՒՄՆՈՒՆ

ԳՐԱՍՍՈՐԵԱՅ

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ԳՐԱՄՆԵՐ

ԺԱՂՈՎԱԾՈՒՄ ԸՍՊԵՏԻՆ ԱՂԱՋՈՒՆԻ

ՊԵՏՐՈՎԻՅ

(ԸՆԴՈՒՄՆՈՒՆՈՒՆ)

Գ.

Ի՞նչ Պարթեւաց կամ արքայից — արքայախոս գրամները տեսնելն ետքը՝ կարգ կու գայ հոս տեսնելու այն գրամներն, որոնք մեզի եւ մեր պատմութեան համար ամենէն աւելի հետաքրքրական են, հնագոյն հայ Արշակունեաց գրամները։ Այս կէտն այնչափ կարեւոր է մեր պատմութեան տալիս շատ մեծին յետադիւրանդրեան ջըմարին համար, որ հարկ է նախ՝ մտերմամտօրէն տեղեկագրել Հեղինակին Հաւաքման այս մասն, եւ երկրորդ՝ առանձին մատով մ'ընդարձակ քննութեան իւրեք ընել նախարարականի եւ հնագոյն — արշակունի արքայից ջըմար, պատմական հանգամանքներն ու յայտնի բախտի կորստն ապաստած եւ մեզի հասած

գրամները։ Վերջին կէտս թողով յաջորդ մեր ուսումնասիրութեան՝ հոս տեսնենք նախ հայ Արշակունեաց գրամները՝ Հեղինակին Յուսակին համաժատ կանխենք միայն ըսելու թէ ի հարկէ՝ երբ յաջորդ գրամներուն շարքը կը ներկայացուի Վարդապետ, Արշակայ, Արտաշէսի եւ (Յուսակինոյ յիշած) Արտաւազդայ անուամբ, ոչ Հեղինակին եւ ոչ մեզ անձանօթ է այն՝ ըստ երեւութիւն՝ մեծ գծուարութիւնն, որ կայ ազգային այն աւանդութեան եւ արտաքին պատմաց կամ — աւելի ճիշդ — նորագոյն բանասիրութեան արդեանց մէջ։ Ազգային աւանդութիւնն այնպէս՝ ինչպէս կը ներկայացրեն խորհնացի՝ այնչափ թերի, խառնակ, պատմական եւ ժամանակագրական անտեղութեամբ լին է, որ նորագոյն քննութեանց համեմատ բոլորովին անտեղի պիտի ըլլար յիշեալ արքայից իբրեւ «հնագոյն Արշակունեաց, մասին խօսին անգամ» Պատմաբանօրէն երաշխաւորեալ է միայն — վաղանցուկ դահակարութիւնը չհաշուելով — հայ Արշակունեաց դահին հաստատութիւնն Արշակունի Տրդատայ օրերէն, ըլլալ 53 թուականին, ըլլալ մանաւանդ 66 թին՝ երբ ի ներքնէ ալ ի Հռոմ պապականեաց իբրեւ արքայ։ Այս ժամանակակեան է այժմ առ հասարակ ընդունուած՝ իբրեւ հայ Արշակունեաց բուն հիմնադրութիւնը։ Յիշեալ հնագոյն արքայից իբրեւ «Արշակունեաց, մասին եղած աւանդութիւնը թէեւ չենք կրնար այժմ իբրեւ միայն խորհնացույ սեպհակաւ ըսել — ինչպէս կ'ընեն օրինակի համար Գարագաշեան, — բայց յիշեալ պատմական պարագայից առջեւ, որ համարուի այժմ միայն «Ժողովրդական» աւանդութիւն մը՝ զուրկ բուն պատմական հիմանէ. (այսպէս՝ ինչպէս յետոյ պիտի բացատրենք Marquart, Bränsahr, 1741)

Սակայն հոս ալ իրը վերջնական ըլլայէն տակաւին շատ հեռի եւ Արտաքին բովանդակ պատմական գրականութիւնը — կամ աւելի ճիշդ կցկաւոր յիշատակութիւնը — քննելով՝ չենք գտնիր այնպէս հակասական յիշեալ աւանդութիւն, որոնք միայն Սարգսոյնի միայն նախադասութիւն մը: Սարգսոյն պատմելով Անտիոքոսի Գ Մեծի որով Արտաշիսի եւ Զարեհի անկախ ըլլալը, թէ եւ բան մը չ'աւելցնենք Արտաշիսի անմիջական յալորքումը մասին, բայց անցնելով խօսիլ Տիգրանայ Մեծի վրայ՝ կ'ըսէ թէ ասի՝ «ի գաւաւէն կամ «ի սեղորդենէն Արտաշիսի եւ Ա. Ս. ի միակ կարեւոր հակասական կէտը. եւ այն՝ էթէ բառացի առնուելը, եւ ոչ ընդհանուր մտքը իբրեւ «ի յալորքացոյ» Արտաշիսի եւ, էթէ ուղենք՝ այն ինքան իմաստով առնուած վկայութեան գէտ՝ ալ կրնանք գտնել ոչ նուազ մասնաւորքի որ վկայութիւնը՝ Յովսէփոսի, որ գլխաւորապէ՛ր Տիգրանայ Մեծի որդին՝ ազգաւ պարթեւ կ'ըսէ բացօրոյ: Գետտինոս՝ կ'երեւոյ անգամ յառուանէ յիշել Վաղարշայ՝ Bagasis ուղղագրութեամբ, զոր գտուար չէ Balasıs ուղղել (Հմտ. յն. Գ եւ Դ): Ապփախուս ուրիշ հետազոտական պարագայ մը կը պատմէ՝ այս որոշ ձեռքի տակ՝ անծանօթ միւս պատմացի, Տիգրանայ Մեծի չայլը Տիգրան Տիգրանի վրայ թողով հոս յիշել ուրիշ կէտեր: Ընդհանրապէս — էթէ ի բաց առնուելը Սարգսոյնի յիշեալ ինքզոյ տակ իսպըր: — աւանդութեան եւ արտաքին պատմական վկայութեանց մէջ հակասութիւն չի կրնար ըլլալ նոյն իսկ անով որ այն առաջին Արտաշիսի ետքը (արքայ 189ին Ն. Բ.) մինչեւ Տիգրան Մեծ գտնէ դարու մ'անընդհան կայ տակաւին բոլորովին մութ, քանի որ հարեւանցի տեղեկութիւնք ի բաց առնուելով, եւ ճիշդ այս միջոցին՝ Բ. դարը (Ն. Բ.) իբր կրտսե կամ եւ քիչ մ'ետքը կ'աւանդուի Վաղարշայի վրայ ձեռնարկը:

Հոս այս ամէր մանրամասն բացատրել մեր նպատակը չէ. արդէն յալորք մասին մէջ առիթ կ'ունենանք այս խնդրոց դառնալու: Համառօտիւ նշանակել միայն ուղեցնել թէ խնդիր տակաւին շատ երկբայական է. եւ անոր համար իրաց որեւէ որիշ մեկութիւն մը չենք կրնար յառաջդառնել իբրեւ անհնար եւ անկարելի մտքով, առանց գտնէ փաստերն անաշատութեամբ քննելու ի կողմն եւ ընդ հակառակն: Եւ զարմանալն այն է որ կարծես դրամագիտութիւնը կոշտած կ'երեւայ խնդրոյն վերջնական լուծման մէջ որոշիչ բաժին մ'առնուել: Որչափ ալ անբաւական համարելի ցայժմ գտնուած դրամներն մէջերը, գտնէ բաւական եւ համադրելու որ պատմական այս նշանաւոր յիշատակարանքն ոչ միայն որեւէ կերպով չեն հակառակի յիշեալ աղբային աւանդութեան, այլ ընդհակառակը կը հաստատեն՝ ամենայն հաւանականութեամբ: Արեւմտեք այսպէս յիշել Բաբելոնի նշանաւոր ձեռնարկը՝ Սելուկեանց, Հայոց եւ Կոմանգէնացւոց դրամներու մասին, որ բայց ի դրամոց ցուցակէն՝ կը պարունակէ նշանաւոր քննութիւն մ'էական պատմական հանգանակաց իւր ժամանակ ծանօթ ամէն հին ու նոր պատմական, արհեստագրական եւ գրամագիտական յիշատակարանաց

համեմատ, գործ մ'որուն նշանաւորութեան մասին խօսք մ'աւելցնենք ինքնին աւելորդ է: Յիշեալ դիմանականն ոչ միայն հակասական չի գտնիր Վաղարշայի եւն մասին եղած աւանդութիւնը, այլ նոյն իսկ բարեբախտ նպաստ մը՝ ժամանակին միտութիւնը գտնէ մասամբ փառասիրու (E. Babelon, les Rois de Syrie etc., p. CCXIX.) մասնաւոր թէ աւելի յառա՛ւ ալ կ'երթայ եւ անհաւանական չի գտնիր՝ Օ. Բաբելոն հետեւելով՝ ճիշդ այն իբր զուցարհաւուն հուշակուած «Պորթիւկիէայ» — թողով այժմ այս անուան ձեւին մասին խնդիրները, — անուրը գտնել Ծոփաց դրամներուն մէջ (անդ՝ p. CC.) Թէ այս վերջին կէտս որչափ հաւանականութիւն ունի՝ խնդիր մըն է, զոր յետոյ պիտի տեսնենք: Գրամագիտական մասն այժմ՝ նոր ընթացք մը կ'առնու հեղինակին հաւաքմամբ: Ար յուսանք թէ յալորք փաստերն եւ դրամոց ցուցակագրութիւնը կը համոզեն թէ հոս կայ յիշատակարանաց միջեք մը, զոր այսուհետեւ կարելի չէ անտես ընել՝ հնազոյն հայ Արշակունեաց խնդրոցն ուսումնասիրութեան ատեն: Գծարկատար որոշ թուականաւ եւ միայն Վաղարշայ եւ Արշակայ մէկ քանի դրամներ, միւսները փոքր անթուական կտորներ են: Բայց քանի որ Բրիտ. եւ Իբր. Թանգարան կան մնացելոց ալ չորքերաւմանք (— գծարկատար նոյնպէս անթուական, Իբրիկին թանգարանին Արտաշիսի կտորը թուականը մաշած եւ երկբայական. —) այնուհետ չէ որ բախտ ունենանք՝ Պարթեականաց պէս՝ հայ Արշակունեաց ալ դրամներն գտաւորել կարենալ որ մը հետեւեալ թէ անոյն տարեթուներն ցայլ առ ցայլ եւ տարիէ տարի: Ար ցուխը որ չենք կրնար ճիշդ այն Բրիտ. (նաեւ Իբր. եւ Պետերբ.) Թանգ. գտնուած կարեւոր դրամներն պատկերները ներկայացնել. (— այս ոտոքէս զրոգը այն ամէնուն նմանահանութիւնը դատարանած տեսած է Հեղինակին հաւաքման մէջ. —) Ըսածն էր որ այս ամէնն՝ այսպէս բանք՝ աչքի առջեւ շարուած ըլլայ, շատ սուր աչք մը պէտք չէ անմիջապէս գտնելու թէ այս ամէնը՝ որ հոս կը ներկայանան Վաղարշայի, Արշակայ, Արտաշիսի եւ Արտաւազայի անուամբ՝ մէկ կողմանէ անգամ կերպով եւ շղմայարար կապուած են իրարու, իբրեւ միեւնոյն հարստութեան իրարու յալորդող անդամներ, եւ միւս կողմանէ՝ շատ մասամբ կապուած են նաեւ Տիգրանայ Մեծի դրամներուն հետ: Նշանաւոր է մանաւանդ դրամոց յետապնդման տիպը: Մինչդեռ բնիկ Պարթեականաց համար բնորոշ էր՝ կամ՝ իրենց հարստութեան հիմնագրին Արշակայ պատկերն ի գահի եւ աղեղնաւոր, կամ՝ յետոյ շորեքդրամանց վրայ՝ իւրաքանչիւր արքայի ի գահի. նոյնպէս հոս բնորոշ իրականութիւն մըն է յատուկ հայական Վաղարշայ, որ նոյնպէս կ'երեւայ ինչպէս Վաղարշայի՝ նոյնպէս Տիգրանայ Մեծի դրամոց վրայ: Եւ յալորք ցուցակագրութեան մէջ կը պակիս Տիգրանայ Մեծի ճիշդ այս կարեւոր տպով դրամը, զոր Հեղինակը ձեռք ձգած է ցուցակին հրատարակուելէն ետքը՝ Թեոփոր Պրուփէի նշանաւոր հաւաքման անգրքէն. (Collection Theodor Prowe ի Մուսուլա, Wien 1904, Թիւ

1520. Նմանահանութիւնը տես անդ՝ Ցխտ. Ժ. նոյն թիւ 1) Նոյնը կը պահի դժբախտաբար նաեւ մեր թանգարանին հաւաքման մէջ՝ որ այլուստ աղ- ջատ չէ Ցիգրանայ Գեծի գրամենքով։ Այս եւ ուրիշ թանգարաններէն — օրինակի համար յի- շեալ Պրովէի հաւաքմանէն Լեզիւականի Լեւոք ձգած «Նոր» (Νεός) Ցիգրանայ դրամը (անդ՝ թիւ 1522) եւ նմաններ, — կը յիշենք յետոյ պատմա- կան տեսութեան մէջ իրենց դարերն։

Յիշենք անցողակի նախարանական կէտ մ'ալ։ Եւրոպոյ՝ Վաղարշակ, Արշակ եւ Արտաշէս անուանքն յիշած առեւն բոս ազգային աւանդու- թեան՝ պէտք է մատնանիշ ընել որ էական պա- րագայ մը չէ պնդել կամ ընդունիլ թէ Տիշդ այս անուանք ըլլած այն հնագոյն հայ Արշակունեաց անունները։ «Վաղարշակ» — եթէ ընդունինք Եւստաթի մեկնութիւնը (Justi, Iran. Namenbuch. 485, 488) — է պարզապէս «Հըր» (Hr) — Արշակ՝ ուստի յորընդմեջ մը եւ Պարթեւապ աքաղաղի սովորական «Արշակ» անունը, զոր կը կրէ պարզա- պէս նաեւ Վաղարշակայ յալըրգը։ Թէ այս կրկին Արշակներու բուն անունն ինչ էր՝ չէ աւանդուած։ Կը մնայ «Արտաշէս», որ կրնար բուն անունն ըլլալ։ Բայց շատ կարելի է որ այս ալ ըլլայ այն անունաց կարգէն՝ զոր Արշակունեաց ցանկին մէջ (Մանուէն, խոր.) կը գտնենք պէսպէս եղանակաւորմամբ գրուած «Արշակայ» հետ։ Արշանակ, Արշէ, Ար- շալիք, Արտաշէս՝ եւն (տես խոր. Բ. կը — կթ) եւ որոնք արքայից ընկի անունները չեն։ Եւ քանի որ Վապիան «Ցիգրան» կը կոչէ Ցիգրանայ Գեծի Սպար, ընական կրկնոր բուն էր այս «Արտա- շէս»-Ցիգրանը՝ Արշ-Ցիգրան իմաստով է։ Եւս- տաթի որ յիշած Արտաշէսը՝ զոր խոր. չի գիտեր, ընկի անունն է անշուշտ։

Այստեղ նախ կը գտնենք Լեզիւականի բերած համառօտ պատմական անխաբի (Եւր. Գ. Գ.) եւ անոր կից գլխաւորաբար դրամագիտական փա- տանքն՝ որոնք զրգած զինքը գրամոց այս շարքն հայ Արշակունեաց ընծայելու (Յուցակիս էջ 13—16)՝ ընդհանրապէս գրեթէ բառ առ բառ, կամ գոնէ Լեզիւականի գաղափարը բոս կարելոյն Տիգրատու- թեանը ներկայացնելով։ Ասկէ ետքը կու գայ գրամենքուն նկարագրութիւնը, որ Լեզիւականի գրածոյն երկրորդ մասն է կամ «Հայոց աշխարհ» բաժինը (Յուցակիս էջ 181—191.) ծայրը կցելով նաեւ Եւրոպայի որ բաժինը կամ Վանանայի Բ գրամենքն (էջ 193—196) որ ինքնին զեղեցիկ փաստ մ'ալ է Արշակունեաց կողմակի տներէն կամ Տիգրանի գրամ. գտնուելուն։ Ասով լեռնին համառօտած ալ կ'ըլլանք Լեզիւականի գործը ծայրը ծայր։

* * *

«Արշակունի գրամոց սակաւաթիւ մէկ մասը, կ'ընէ (Եւր. Գ. Եւն), որոնք անխաբի համազգի կապաղցութեան աղերս մը կը ցուցնեն, բայց իրենց գրամական տպովն ու գրամահասութեան մարդով ճշմոյշ պարթեւական գրամենքուն տպէն անկախորէն կը տարբերին, եւ որոնք՝ ինչպէս կը կարծեմ՝ չեն կրնար յարմար կերպով դասաւոր-

ուիլ պարթեւականաց մէջ, բաժնեցի պարթեւ- ական գրամոց շարքէն եւ ընծայեցի այն արշակունի արքային ի Հայոյ, զորոնք Մովս. խորենացի կը յիշէ՝ Վաղարշակայ, Արշակայ եւ Արտաշէսի։ Այս համոզմուն եկած եմ, նախ՝ որովհետեւ չեմ կրնար իրեն բոս ինքեան իսկ անհաւանական գտնել Արշակունեաց ի Հայոյ մանկու ժամանակին նկատ- մամբ Մ. խորենացույ առած տեղեկութիւնքն. եւ երկրորդ՝ որովհետեւ անշուշտ գիտինք չէ ըն- դունիլ թէ Մ. խորենացի՝ որ իւր աշխարհին պատմութիւնը կը գրէր, առաջին հարատուութիւն հայ արքայքն կամու լուծ ըլլայ՝ անոնց աղօք ի Հայոյ որշակունի իշխողներ հնարելու համար. եւ վերջապէս երրորդ՝ որովհետեւ եթէ յիշեալ ար- շակունի գրամենքն, որոնք պարթեւական գրա- մներու տպին ոչնչպէս անմասն են, դասաւորել փոր- ձենք պարթեւական գրամոց շարքին մէջ, որչափ ալ շեղահայեաց գաղաղցութեամբ ըլլայ գաղաղ- թիւնը, շատ կողմանէ անհամապատեխիւն կը տեսնուի վերջնաց հետ. եւ բոս այսմ անհրժեք բուն Պարթեւ արքայից գրամենքն ըլլալու չեն, այլ մանաւանդ կը հաստատեն բոս երեսութիւն Մ. խորենացույ յիշած առաջին արշակունի արքայից գլխաւոր ինքն ի Հայոյ։ Եթէ՝ կ'ընդունին որ խորե- նացույ յիշած արշակունի արքայքն ի Հայոյ՝ Վա- ղարշակ, Արշակ եւ Արտաշէս, գրամ հաստանիլ առած են իրենց անուամբն, այն առեւն առեւ կը հետեւի որ արքայից արքայ Միհրդատայ Չ զինուց յաղաղութիւնքն ի Հայոյ կարծատն. եղած ըլլալու են Պարթեւաց համար, իսկ թէ Սորատն, երբ կը հաստատէ թէ Պարթեւը որչափ անգամ ալ փոր- ձենք՝ երբեք չկրցան բաւուրութեամբ զէպս իրենց իշխանութեան ներքեւ առնուլ,՝ իրեն իսկ ռորիշ խորեւերուն հետ հակառակութեան մէջ է կամ չափէն աւելի բուն մը պնդած է, զոր կը հերքեն նաեւ ռորիշ մատնագիրք, — այս կէտը մատնանիշ ըրած է արդէն պատմագէտ քննիչ մը՝ Յ. Եւստա- ղեւրովիթ իւր «Պարթեւք» գործոյն մէջ։ Մ. խորենացույ առած տեղեկութեանց համաձայն Ցիգրան Մեծ (94—56 է. Ք.) որդի եւ գաւա- ժառանգ է յիշեալ արշակունի արքային Արտա- շէսի (Արտաքսիատայ.)՝ մինչդեռ ընդհակառակն Սորատն զՑիգրան մեծ կ'ընէ ի սերնդենէն այն Արտաշէսի (Արտաքսիատայ) որ առաջին հայ հար-

1 Սորատնի (Փ.Մ. 1, 19) այս նշանաւոր խո- ճէն թէ «Հայն խոտարհեալ, այլ ոչ նուանեալ», կ'ուզէ հետեւցնել նաեւ ռորենքը թէ «Պարթեւք ոչ նու- անեցին երբեք զՀայոս» (այսպէս Գարսեալ, Բ. 131՝ Թ. Ռայնսիի դրքէն քաջուածք ընելու ստեղծ)։ Ռայնսիի խոտարն այս հիման ասեմ իմաստն է, ինչպէս քիչ մ'ա- ւալ կը ընէր, թէ առով լեռնի ժխտուած կ'ըլլայ Հայոց «կարծեցեալ աւանդութիւնք» (խոր. Բ. Գ. Եւր. Գ. Եւր. Գ.) թէ Պարթեւք ի Հայոյ արքայ գրած էին զԱրտաշէսի իրենց առջին կրտսեր մէկ շառաւիղը՝ մանաւանդ որ Սորա- տն այլքը (Փ.Մ. 14, 15) Ցիգրան Արտաշէսի (Արտաք- սիատայ) գաւազնի կը ընէ. (տես անդ.)

Dr. J. Hermann Schneiderwirth, die Par- ther (Heiligenstadt, 1874), p. 39.

2 Սորատն — Արտաքսիատ (սորատք գրութեան հա- մասն) անս Ferd. Justi, Iranische Namenbuch (Mar- burg 1895), p. 38.

առեւեան հիմնադիրն եղաւ: Ի Տարեի այս երկու տեղեկութեանց իրարու ունեցած հաստատութիւնը վերջերեւեւ անկարելի է: Սակայն գիտեմք որ Ստրաբոն նշանակեալ անմիաբանելի հակասութեան մէջ է Առիանու հետ առ Փոսայն եւ Սինկեդոնի նաեւ առաջին պարթեւ Արշակունեաց ծագման մասին¹, եւ Ստրաբոնի այս տեղ սխալիւք բացատրած է Հնայդեղփիթի յիշեալ իւր «Պարթեւք» երկու սիրութեան մէջ²: Անշուշտ կը կարծեմ որ խորեանացիս յիշած ի Հայս սիրող այս առջին արշակունի արքայից տեսնել ալ հան կրնան իշխած ըլլալ Արտաշէսէն (Արտաքսիասեանք) մասնական մէկ թագաւորութեան մէջ իբրեւ բնիկ արքայներ: Բայց կը տարակուսեմ որ Տիգրան Մեծ այս հայ իշխանաց մեկուն հետ նոյն անձն եղած ըլլայ: Եւ նկատելով Ստրաբոնի տուած այն տեղեկութիւնն՝ անպիշտական մը կը ծնայ այն կէտը թէ ուրեմն Երբ եղած է Արշակունեաց հարստութեան հիմնադրութիւնն ի Հայոս: Արեւմտեան արքիւրներն գիտենք որ Արշակունիին ընտն, նոյն իսկ Ստրաբոնի ապրած օրերուն, Հայոց գահուն վրայ կը նստէր: Արգ այն պարագան որ այս Արշակունիին, Պարթեւաստանէ փախած եկած, Հայոցմէ այնպէս կ'ընդունուի եւ իրենց արքայ կ'ընտրուի, գուշակել կու տայ որ Արշակունեաց արքունի տոհմն ի Հայոս շատ յառաջ ալ արդէն կար եւ մեծ կողմնակցութիւն մ'ունենայ» (Յւմք. Գ.—Ե. 1):

Յիշուեցան վերն երբորք Արշակայ կամ Փրիպատեայ արքայից արքայի դաւանելը (— իբրեւ օրինակ յառաջ կը բերենք Պրիպատեայ թիւ 9 դրամը, Տիգր. Ա. 15. տես հոս շեւ 1 —) եւ որոնց

Շեւ 1:

մին ալ՝ այս առաջին անգամ որոշ թուականաւ՝ տարեթիւ կը կրէր EKP = 125 Սելեւկ. (Պրիպատեայ թիւ 10, Տիգր. Ա. 16, հոս շեւ 2): «Արգ

Շեւ 2:

կայ ցանցառ արշակունի չորեքդրամեան մը — կ'ըսէ Հեղինակը (էջ 13 ff.) — որ դրամին նմանապատենք կրնայ տեսնուիլ Յուլիանոս Տիգր. Ի. 1 (տես հոս շեւ 3). — առաջինովոր՝ կը ներկայացընէ արքայի մը կիսագէմ մէկ պատկերն, որուն ընդհանուր գիծաճ ութիւնը բաւական նմանութիւն ունի Փրիպատեայ արքայից արքային կերպարանաց հետ: Սակայն այս արքային գլուխն ոչ թէ

¹ J. H. Schneiderwirth, die Parthos, p. 12. (տես նաեւ ԺԵԷ էջ 15-16.)

² ԱՊ. 11-16:

գէպ ի ձախ կը նայի, ինչպէս միշտ կը գտնենք պարթեւ արքայից-արքայի դրամաց վրայ, այլ գէպ ի — կը դարձած է: Դրամին չըմբփակ զարդն ալ

Շեւ 3:

երիզակերպ (գեմմ. taniénartig, լատ. taenia) շրջանակ մըն է, որ չի տեսնուիր պարթեւականաց վրայ (— որոնց սովորականն է՝ շար մարգարտի. —) բայց նշանակեալ կը գտնուի Սելեւկեանց դրամներուն վրայ, Չորեքդրամեանին յետակողմն՝ նստած Գեմմար աստուածուհին ալ շէջքիտ ընդօրինակութիւն մըն է Ասուրաց Գեմմարիս Ա. արքայի չորեքդրամեաններուն վրայ գտնուած նոյն պատկերին: Արձանագրին մէջ դրամը հաստանել տուող արքային ինք զինքը պարզ «—Իայ ԱՆԷ—» կը կրէ, եւ ոչ «—Իայ Դե—» զոր այն ժամանակի պարթեւ արքայից-արքայք իբրեւ իրենց յատուկ անուանումը պնդելի դրամաց վրան ալ չեն մտնած: Նշանակելու: Ուստի դրամն հաստանել տուող արքային գտնուած կրնայ պարթեւ արքայից-արքայ մ'ըլլալ: — Յետակողմը զաշտակին մէջ կը տեսնենք ՅԵ տառերը, որ նշանակէր յամեն կրնայ տեսնել Տիգրանայ Մեծի (218—256 Սելեւկ.) դրամ ներուն վրան, զորոնք սակայն չեմ կրնամ տալ կաւին երեք տեսնել պարթեւական զորաններուն շարքին մէջ: — Վերայիշեալ արձանագրեն գուր՝

գէպի ձախ՝ կը գտնուի մենագիրս , որ նշանակեալ տակաւին երեք տեսնուած չէ Պարթեւաց դրամած դրամներուն վրայ: — Վերջապէս դրամին յետակողմը գտնուող որոշ տարեթիւք HNP = 188 Սելեւկ. կը ցուցընէ (= 124/3 Վ. Գ.) որ այս դրամն հաստանել տուող տակաւին երեսասարգ արշակունի արքային ժամանակակից մ'եղած է Պարթեւաց ծեր արքայից-արքային՝ Արտաշէսայ Ա.: (Համեմատութեան համար կը գտնենք հոս Արտաշէսայ Ա. թիւ 5 դրամը, Տիգր. Ա. 2. տես հոս շեւ 4): Այս ամեն պարագայք նկատելով՝ ամեն

Շեւ 4:

նեն պատշաճագոյնն է կարծիք որ յիշեալ չորեքդրամեանց հաստանել տուողն ըլլայ Մ. Խորենացւոյ յիշած արշակունի իշխանին՝ Արշակ Ա.:

«Իրիստաւանի թանգարանը կան երկու շատ ցանցառ արշակունի չորեքդրամեաններ, որոնք մեկ կողմանէ վերայիշեալ 188 Սելեւկ. թուականաւ չորեքդրամեանին հետ բոլորովին նոյն են ոճի,

կազմութեան եւ յետաւորդման պատմութեան տեսակետով, բայց միւս կողմէն առաջնորդման ելումովը եւ իրարմ բացորոշ տարբեր գրամատչատարչից արտօնելը կը ներկայացնեն: Ա. Բոթ այս վերջին երկու շորեգրամմաներէն մէկ բաւ իւր կարծեաց՝ կը համարէ Միհրդատայ Ա. արքայից արքայի իշխանութեան ժամանակէն կամ այն արքային մերձաւոր ժամանակներէն: Իսկ միւսը գուշակութեամբ կ'ընծայէ Եւհեմերոսի՝ Հրաշատայ Բ արքայից արքայի սիրականին: Արդ Միհրդատայ Ա արքայի օրերէն կամ անոր մերձաւոր ժամանակէն մը համարուած այն շորեգրամմանին առաջնորդը կը ներկայանայ արքայի մը կիսանձնից պատկերը՝ զէպի ի մէջ դարձած եւ երկայն մուրօք, եւ արձանադրին մէջ ինք զինքը կը կռէ պարզ «Արտայ Արշա», երկորդ շորեգրամմանին վրայ զոր Բոթ գուշակապար Եւհեմերոսի՝ Սեյեւկիցացոյ անդաւթ բռնութեան կ'ընծայէ՝ գրամատչատ արքայի կը կռէ ինք զինքը՝ «Արտայ Արշա» Եւհեմերոսի, Բոթի կը կարծեմ որ այս երկու շորեգրամմանն ալ նոյնպէս Հայ-Արշակունի գրամաց շարքին կը խորաներին: Յս. կը մտածեմ որ արքայից մին բլայ խորհրդացոյ յիշած Հայոց արքայն Արտայն (Արտաքսաս)՝ Արշակայ Ա յաւորը, որուն համար կը պատմել խորհրդացի թէ իւր պատկերով գրամ հատանել առած է. եւ զարձակ թէ երկրորդն բլայ Հայոց արքայն Արտայն՝ որուն զեմ պատկերով մեղք Պարթեւաց արքայից արքայն Միհրդատ Բ, որպէս զի զՅիգրան Ա (Մեծ) անոր հաջորդաճ նստեցնէ: (Գուլամ, Գրամ. երան. էջ 80.) Յայտնական Արտաշեսի մահուանէ ետքը գահակալութեան կռիւներ ծագած են ի Հայս: Եւ կ'երկայ թէ այս Արտաշատը շատ երկար ժամանակ ալ չէ կրցած իւր գահը պաշտպանել Տիգրանայ (Մեծի) զեմ: Անձգրիտն խորհրդացի զինքն եւ ոչ կը յիշէ: Դ

Պերեւայ թէ արդէն Վալլէշ, զոր խորհրդացի կը ներկայացնէ մեզի իբրեւ առաջին արշակունի արքայն ի Հայս, իւր եղբոր Միհրդատայ Ա (գրամաց առաջին անգամ արտայն-արտայն) մահուանէ անմիջապէս ետքը զլացած բլայ Տպատակի Պարթեւաց: Վասն զի աշքի զարեոյ պարագայ մին է որ Տիգրան արտայն-արտայն արտայն զոր Միհրդատ Ա իւր գրամներուն վրայ կը կռէ, այնուհետեւ պարթեւ միապետաց գրամներուն վրայ իւր զօրի մինչեւ այն ժամանակն որ Հայոց պետութիւնը խախտեցաւ Լուսիցիացոյ ձեռքը, աւստի մինչեւ Տիգրանայ (Մեծ)՝ անկողն: Աւելի իսկ զարմանալի է սակայն այս պարագայս. Տիգրան ժամանակն որ կը հանդիպէ բաւ մեր հաշուին Միհրդատայ Ա մահը, կը գտնենք որոշ թուականաւոր ժամանակն արշակունի գրամման խախտել մը պարթեւական գրամաց նկարագրէն այնպէս բացորոշ հիմնական տարբերութեամբ տիպարի, որ գրամագիտական տեսակետով գեոտարին է զատեղը պարթեւական գրամաց շարքին մէջ գաւառորել, եւ որոնց գրամատչատ արքայն արդէն շատոնց հմուտ գրամագիտէ մը — Պրոկշ-Ոստէն՝ — ձեռնցուած

էր նոյն ինքն Վաղարշակ: Վաղարշակի գրամները (ներկայ Տուցակին Տիւս. ԻԻ, 5—13) այնպէս ալ թանցաւ չեն՝ ինչպէս եւ իւր յաւորաց զերկայից գրամները, Նաեւ այս արքային գրամաց առաջնորդն արքային կիսանձնից պատկերն՝ որ շատ գեղեցիկ ոճով գրոյմուած է, չի նայիր զէպի ի մէջ՝ ինչպէս են պարթեւական գրամներուն արքայից պատկերներն, այլ զէպի ի մէջ դարձած է: Վաղարշակայ գիմագիտութիւն ազգակցական նմանութիւն կը ցուցնէ իւր եղբոր՝ Միհրդատայ Ա գիմագիտութեան հետ, բայց այնպէս որ երկու իշխանաց կենդանագիր-պատկերներն իրարու հետ համեմատելով չենք կրնար մեծնոյն անձն համարել երկուքն ալ: (Համեմատութեան համար հոս կը գնենք Միհրդատայ Ա, Բ. 7 շորեգրամմանը՝ Տիւս. Բ, 11, տես հոս 2 եւ 5. եւ Վաղարշակայ

Յն. 5:

Բ. 4 շորեգրամմանը՝ Տիւս. ԻԻ, 7, տես հոս 2 եւ 6): Վաղարշակայ ճակատն աւելի լեցուն է,

Յն. 6:

աշքն աւելի մեծ, եւ լիքին այնչափ խիտ կը աւայնագի զէպի ի վար խորացած չէ՝ ինչպէս է իւր եղբոր՝ Միհրդատայ Ա: Վերջապէս Վաղարշակ չի կրնար ականջի որեւէ զարդ մը, ինչպէս կը տեսնենք նոյնը Միհրդատայ Ա պատկերին վրայ: Վաղարշակայ գրամաց առաջնորդման շրջափակ զարդն ալ, ինչպէս նաեւ իւր հարստութեան վերջ յիշուած գրամներունը, երկդակեպ շրջափակ մըն է, բոլորովին տարբեր պարթեւ արքայից գրամներուն մարգարի շարքէն:

Վաղարշայ գրամաց յետաւորդման պատկերները պէտքն են եւ ընդհանրապէս շատ տարբեր պարթեւական գրամաց տիպարէն: Ներկայ Տուցակին մէջ այս պատկերաց մեծագոյն մասը նկարագրուած է Յիշենք հոս միայն Վաղարշայ շատ գեղեցիկ շորեգրամմանց վրայ տեսնուած Հերակլէ գիմեօթիք (Bibax) պատկերը, որուն ներքեւ թերեւս Հայք իրենց շատ սիրելի Վաղարշ

է Լամո. ի միջի պլուր՝ Les monnaies des rois Parthes par M. le comte Prokesch-Osten (Mémoires de la

Société française de Numismatique etc.) Paris 1874—5, p. 13 ff. — v. Prokesch-Osten, Beiträge zu den Münzen der Arsaciden. I. Münzen des Valarsaces: „Num. Zeitschrift“ Wien 1869, p. 247 ff., եւ պլուր:

կը տեսնէին. (Հմտ. Վաղարշակոյ Թ. 1—4, տես
Հոս 2եւ 6 եւ վարջի իրենց տեղը.) Ինչպէս իւր
յոյժողին Արշակոյ՝ շորեղորամեանց յոյնպէս Վա-
ղարշակոյ թէ շորեղորամեանց եւ թէ գրամեքու
վրայ հաստմին մէջ կը գտնուի կամ մնաղոր
կը կամ մեզի համար այնպէս կարեւոր տարեթիւ
մ'ըստ Սեբեւեկեան թուականութեան: Սակայն
ցայսօր գտած ենք միայն տարեթիւերս 173 եւ
174 Սեբեւ. (= 139.8 եւ 138.7 Ն. Բ.Վ.) Վար-
ժենք թէ այս ժամանակ ալ եղած ըլլալու է Ար-
շակունեաց պետութեան այն բաժանումն եւ Վա-
ղարշակոյ արքայութեան մէջ սկսած ըլլալու է
գրամահատութիւնը, — Վահագնի տիպը համե-
մատելու համար կը գնենք հոս ալ Տիգրանայ
Մեծի նոյն տպով դրամը, որ այժմ նոյնպէս Հե-
ղեակին Հուսարման մէջ է. (տես վերջէ կ'ըլ 98 եւ
Հոս 2եւ 7):

Ձեւ 7:

“Այն վայրկեանն որ Պարթեւեաց գերիշխա-
նութենէն կը բաժնուէր եւ Հէր մնար այլ եւս
իբրեւ հարկատու իշխան մը, որ անշուշտ Հայոց
ժողովրդեան բաղձնեաց համեմատ ի գլուխ հա-
նուած է, կ'առնու Վաղարշակ՝ ճիշդ բուն պարթեւ
արքայից պէս” “արայ մէջ արիւնք, եւ իւր
գրամոց արձանագրին մէջ կը կոչէ ինք զինքը՝
“արայ մէջ Արշակ Հեղեակեան”, եւ որովհետեւ
ընդունելու է որ Արշակունի պետական այս բաժա-
նումն պատահած ըլլալու է աւելի Միհրդատայ Ա
մահուան ետքը քան թէ անոր մահուանէն յա-
ռաւ, կը կարծենք թէ Միհրդատայ մահը գնելու
չէ՝ ինչպէս ցայսօր կը գուշակուէր թէ ըլլայ՝ 174
կամ 175 Սեբեւ. տարիները, այլ աւելի կանոնի
ամենէն ուշ 173 Սեբեւ. տարին: Միհրդատայ Ա
մահուան ետքը Պարթեւեաց իրերն այն վիճակի
մէջ Հէին որ յաջորդութեամբ կարեւի ըլլար արդի-
ւել Արշակունի կողմակալն ճիւղին ի Հայոս ինքնա-
կաց զիրք մ'առնուլու: Հորհաւս Բ սոսկաւած էր
նախ Սկիւթացաց զէմ կուռիլ, յետոյ պաշտ-
պանել իւր պետութիւնը Սեբեւեկեան Անտիոքոս Է
արքային եւ յետոյ շատ աւելի ժամագրտոր Սկիւ-
թական հինահար-արշաւանքէն: Հրահատայ Բ
մահուան ետքին՝ իւր յաջորդին շատ աւելի նեղե-
ինկած էին Սկիւթականներն եւ ներքին խռովու-
թիւններէն: Եւ այսպէս “միայն Միհրդատ Բ
կրցաւ համարձակիլ իւր իշխանութեան վերջերը՝
խառնուելու Հայոց Մեծեաց գործերուն.” (Գլուշտ, 1
տեղ 80.) Ըստ այսմ շատ արժանահաւատ է այն
կարծիքը թէ պարթեւ Արշակունեաց համար այս
տիպոր ժամանակամիջոցին՝ Արշակունի կողմակալն
ստունն ի Հայոս կրնար իւր անկախութիւնը վայելել,
եւ ասով նաեւ գրամ հաստանել սուած ըլլայ, եւ
ասի հաստատուած է իբրեւայ այն գրամներովն
գործեք մասնանշը ըրենք մինչեւ այս տեղ մեր
նկատողութեանց մէջ:

“Վաղարշակոյ, Արշակոյ, Արտաշէսի եւ Ար-
տաւազդոյ այս գրամներն իրենց համահաւասար
տպովն, հնոյն ու արձանագրութեամբը ստուգելու
կը ցուցնեն ազգակցութեան սերտ աղերս մը,
ինչպէս որ իբրեւ ի հարկէ անհրաժեշտ կ'ենթա-
դրենք միւսնոյն աշխարհին եւ նոյն հարստութեան
գրամը. նկարագրին համար: Բայց գրամը այս
շաղքն ակիցայտին կերպով կը զանազանի ժամա-
նակակից բուն պարթեւական գրամը նկարագրեն,”
(Յուշակին էջ 13—16.)

Հեղինակը նոյն տեղը (էջ 16) կը խօսի տա-
կաւին ուրիշ գրամը վրայ ալ, որ նոյն կարգի են՝
այսինքն թէ եւ ընդհանուր Արշակունի, բայց նաեւ
ու բուն պարթեւական, այլ ուրիշ ճիւղի մը՝ Եղիւ-
մայիսի արձանակիրն, եւ որ միանգամայն գեղե-
ցիկ հաստատութիւն մըն է իւր կարծեաց՝ Հայ
Արշակունեաց ճիւղին գրամներուն նկատմամբ: Սա-
կայն նախ քան այս մասը յառաջ բերելու՝ լաւա-
գոյն է տեսնել Հայ Արշակունեաց գրամները, եւ
յետոյ միւսն՝ իբրեւ յաւելումայ մասն: Յարգ-
նելու մէջ գրամը ցուցակագրութիւնն աւելի
ընդարձակ բանցնիքը մենք ալ, որով Հեղինակին
“Հայաստան” բաժինը (էջ 181—191) լիակատար
փոխադրուած կ'ըլլայ:

Վաղարշակ. գրամները 139 եւ 138 տարիներէն
Ն. Բ. ընդ աւելնք 26 կտոր, որոնց չորսը՝ շորեղ-
գրամեան, երբեք՝ դրամ, վեցը՝ լուսնայ եւ տասնու-
երեք կտորը՝ պղինձ: Շորեղգրամներն ենք՝ Թ. 1
առաջակողմը Վաղարշակոյ գլուխը դէպ ի աջ, մեր-
ուքստը, գլուխը՝ ապարջով. յետակողմը՝ ար-
ձանագիրը ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΣΑΚΟΥ
ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ (“արքայի մեծի Արշակոյ Հելլենա-
սիրի”) անգիրը: Հերակղէս (Վահագն) անձրու-
դէպ ի ձախ դարձած, ձախ թեւին վրայ առիւ-
ծներ մը ձգուած, ձախով կը բռնէ լախ մը, աջով՝
գինեւայ տաշտ մը: Վարջ հաստմին մէջ տարեթիւս
ԳՐ = 173 Սեբեւ. Է, ձախակողմը դաշտակի բաժա-

նին մէջ մնաղորդս $\overline{\Lambda}$ կշիւ՝ 14.07 գր., բաւա-
կան լաւ պահուած, ցանցաւ. (Տես. Ի.Գ. 5 եւ
Հոս 2եւ 8.) -- Թ. 2՝ շորեղգրամեան, առաջա-

Ձեւ 8:

կողմը Թ. 1ի պէս եւ շրջակակի զարդով որ երկդա-
կեպ շրջանակ մըն է. յետակողմը՝ Թ. 1ի պէս,
տարեթիւը՝ ԳՐ = 173 Սեբեւ. Է, նոյնպէս մնա-

գիրս $\overline{\Lambda}$, կշիւ՝ 15.18 գր., բաւական լաւ պա-
հուած, ցանցաւ: — Պետերսբուրգի Կայսերական
թանգարանին (Eremitage) մէջ կը գտնուի շորեղ-
գրամեան մը Թ. 1ի պէս, բայց այս մնաղորդս $\overline{\Lambda}$

(տես Ա. Մարկոսի «2 հրատարակուած արշակունի գրամներ», ի թերթին Արեւելեան բաժնի Կայսերական Ռուսական Հնամանական Ընկերութեան ի գետերը. 1892, Հար. Զ, Տխտ. Գ, 13:») — Թ. 3՝ շորեգդրամեան, առաջնորդը ու յետապնդը Թ. 1 ի պէս. հաստածին մէջ տարեթիւս ΔΟΡ = 174 Սեւեւ, գաշտակի բաժնին մէջ մնաւ գիր չկայ. կշիւ՝ 13.62 գր., ոչ շատ լաւ պահուած, շատ ցանցաւ. Մորգամանի հաւաքմանէն ի Կ.Պոլս (Տխտ. ԻԴ, 6. հոս 2 եւ 9) — Թ. 4՝ շորեգդրամ

Չեւ 9:

մնան՝ առաջնորդը Թ. 1 ի պէս, բայց արքային մօրուքն աւելի երկայն է. շըլափակ զարդով որ երկզակերպ շըլանակ մըն է. յետապնդը՝ Թ. 1 ի պէս, բայց առանց տարեթիւի. հաստածին մէջ

մնադիրը՝ XP . կշիւ՝ 14.99, բաւական լաւ պահուած, ցանցաւ. (Տխտ. ԻԴ, 7 եւ վերը 2 եւ 6). — Վաղարշակայ այս շորեգդրամեանին նմանահանութիւնը կամ զնկատիկ պատճենը գրինք արդէն վերը՝ էջ 101, երբ պետք եղաւ յառաջ բերել զայն համեմատելու համար Վաղարշակայ եղբոր՝ Միհրգատայ Ա Պարթեւաց արքայից-արքայի՝ շորեգդրամեանին հետ: Բնականապէս նոյն պատճենը հոս կրկին դնենք աւելորդ է. ուստի տեսնելու է վերը՝ նոյն տեղը, Նոյնը հասկընալու է Արշակայ այն շորեգդրամեանին համար, զոր նոյնպէս յիշեցինք վերը՝ էջ 100՝ համեմատութեան բերելով Պրիսպատայ արքայից-արքայի գրամին հետ: —

— Թ. 5՝ դրամ. առաջնորդը՝ Վաղարշակայ արքային դուռը դէպի աջ, մօրուքաւոր, գլուխն ապարօշ. շըլափակ զարդը երկզակերպ շըլանակ մըն է. յետապնդը՝ արձանագիրը (ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΣΑΚΟΥ («արքային մեծի Արշակայ») պատկերը՝ Ջեւա (= Արամազդ) ի գահէ բազմած դէպ ի ձախ, երկար իշխանութեան ցուպ մը բռնած է ձախովն եւ աջ ձեռքը կարկառած՝ ափին վրայ արծիւ մը. հաստածին մէջ կայ մնադիրս

XP . կշիւ՝ 3.51 գր., շատ լաւ պահուած. ցանցաւ (Տխտ. ԻԴ, 8 եւ հոս 2 եւ 10): — Թ. 6՝ դրամ.

Չեւ 10

առաջնորդը նոյն Թ. 5 ի հետ, բայց արքային մօրուքն աւելի երկայն. յետապնդը՝ Թ. 5 ի պէս,

հաստածին մէջ մնադիրս XP . կշիւ՝ 3.68 գր.,

1 Մարկոսի գրքին առաջ. խորագիրը՝ տես վերեւ էջ 101

շատ լաւ պահուած. ցանցաւ. (Տխտ. ԻԴ, 9 եւ հոս 2 եւ 11) — Բրիտանական թանգարան կան

Չեւ 11:

գրամներ Թ. 5 ի պէս, բայց դրամից հաստածին մէջ սա թուականներով ΓΟΡ = 173 եւ ΔΟΡ = 174 Սեւեւ. (տես Ա. Բոթ, Տխտ. Գ, 11 եւ 13:)) — Թ. 7՝ դրամ. Վաղարշակայ դուռը դէպ ի աջ, մօրուքաւոր, գլուխն ապարօշ, շըլափակ զարդը՝ երկզակերպ շըլանակ. յետապնդը՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ (Α)ΡΣΑΚΟΥ («արքային մեծի Արշակայ») պատկերը՝ Արշակ Ա դէպ ի աջ, գլուխը առաջաւոր, հենեկայ սպառազնութեամբ, սորերը՝ տրեխ, պարտաւորին վրայ նստած, աջ կարկառած՝ աղիք մը կը բռնէ. կշիւ՝ 3.66 գր., ոչ շատ լաւ պահուած. շատ ցանցաւ. Մորգամանի հաւաքմանէն ի Կ.Պոլս (Տխտ. ԻԴ, 10 եւ հոս 2 եւ 12): —

Չեւ 12:

Թ. 8՝ Լումայ. առաջնորդը՝ Վաղարշակայ արքայի դուռը դէպի աջ, մօրուքաւոր եւ գլուխն ապարօշ. շըլափակ զարդը՝ երկզակերպ շըլանակ է մը կոչուած. յետապնդը՝ արձանագիրը ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΣΑΚΟΥ («արքային մեծի Արշակայ») պատկերը՝ առաջաւորաւոր եւ մօրուքաւոր արքայի մը դուռը դէպ ի աջ. կշիւ՝ 0.75 գր., բաւական լաւ պահուած. (Տխտ. ԻԴ, 11 եւ հոս 2 եւ 13): — Թ. 9՝ Լումայ. նոյն նախնիքացին

Չեւ 13:

հետ, կշիւ 0.60 գր. — Թ. 10՝ Լումայ, նոյն, կշիւ՝ 0.58 գր. — Թ. 11՝ Լումայ, նոյն, կշիւ՝ 0.55 գր. — Թ. 12՝ Լումայ, նոյն, կշիւ՝ 0.54 գր. — Թ. 13՝ Լումայ, նոյն, կշիւ՝ 0.51 գր.: Ամեն Լումայի մը բաւական լաւ պահուած են: — Թ. 14՝ Պղնձ. առաջնորդը՝ Վաղարշակայ արքայի դուռը դէպ ի աջ, մօրուքաւոր եւ գլուխն ապարօշ. յետապնդը՝ արձանագիրը (ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ) (Α)ΡΣΑΚΟΥ («արքային մեծի Արշակայ») պատկերը՝ փիղ դէպ ի աջ. կշիւ՝ 12.55: ոչ շատ լաւ պահուած: — Թ. 15՝ պղնձ, առաջնորդը Թ. 14 ի պէս, շըլափակ զարդով՝ որ երկզակերպ շըլանակ մըն է. յետապնդը՝ արձանագիրը լիակատար՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΣΑΚΟΥ («արքային մեծի Արշակայ») պատկերը՝ փիղ դէպ ի աջ. կշիւ՝ 3.10 գր., ոչ շատ լաւ պահուած, ցանցաւ: — Թ. 16՝ պղնձ, յառաջնորդը Թ. 14 ի

պէս, բայց չընտանի գարգը՝ շարժադարձով. յետ-
սակողմը՝ արձանագիրը. Թ. 14ի պէս, պատկեր՝
Դիոսկուրը 4ի հետո գէպի ի աշարշառու վրայ.
կշեռ՝ 8.90 գր., ցանցաւ. — Թ. 17՝ պղինձ.
առաջակողմը եւ յետակողման արձանագիրը
Թ. 14ի պէս. պատկերը՝ ձիւս գլուխ գէպի ի աշ.
կշեռ՝ 7.18 գր. — Թ. 18՝ պղինձ. առաջակողմը
Թ. 14ի պէս, շրջափակ գարգով՝ որ երկգլանեայ
շրջանակ է. յետակողման արձանագիրը Թ. 14ի
պէս. պատկերը՝ փղի գլուխը. կշեռ՝ 6.60 գր., շատ
ցանցաւ. — Թ. 19 պղինձ, Թ. 14ի պէս, երկգլա-
նեայ շրջանակով. յետակողման արձանագիրը
Թ. 14ի պէս, պատկերը՝ մորուք արքայի մը գլուխը
գէպի ի աշ, գլուխը՝ սաղաւարտ կշեռ՝ 3.95 գր. —
Թ. 20 պղինձ, Թ. 14ի պէս, բայց արքային գլխուն

ետեւը մնադիրս կ'երեւայ. (2) յետակողմը
Թ. 19ի պէս. կշեռ՝ 3.23 գր. — Թ. 21՝ պղինձ,
Թ. 14ի եւ յետակողմը Թ. 19ի պէս. կշեռ՝
2.30 գր. — Թ. 22՝ պղինձ, Թ. 14ի պէս. յետ-
ակողման արձանագիրը բոլորովին մաշած. պատ-
կերը՝ Դիոսկուրեան գլխարկին. կշեռ՝ 3.18 գր.,
շատ ցանցաւ. — Թ. 23՝ պղինձ, Թ. 14ի պէս,
երկգլանեայ շրջանակով. յետակողման արձանա-
գիրը Թ. 14ի համեմատ. պատկերը՝ մեղու. կշեռ՝
2.73, ցանցաւ. (Տխտ. ԻԻ, 12 եւ հոս 2եւ 14.)

Ձեւ 14:

— Թ. 24՝ պղինձ. Թ. 14ի պէս, երկգլանեայ շրջա-
նակով. յետակողմը Թ. 23ի համեմատ. կշեռ՝
3.23 գր., ցանցաւ. — Թ. 25՝ պղինձ. Թ. 14ի
պէս, նոյնպէս յետակողման արձանագիրը Թ. 14ի
համեմատ. պատկերը՝ փղի գլուխը գէպի ի աշ. կշեռ՝
2.43 գր., շատ ցանցաւ. (Տխտ. ԻԻ, 13 եւ հոս
2եւ 15.) — Թ. 26՝ պղինձ. Թ. 14ի պէս. ար-

Ձեւ 15:

ձանագիրը բոլորովին մաշած. պատկերը՝ ողիղդ,
կշեռ՝ 1.15 գր., շատ ցանցաւ. Բոլոր պղինձները
(Թ. 14—26) ընդհանրապէս ոչ շատ լաւ պա-
հուած. — Բրիտ. Թանգարան կայ Վաղարշապէս
մէկ պղինձը պատկերով՝ Բախտ երկնի կառքի վրայ
գէպի ի աշ արշաւակով. (տես Վ. Բոլե, Տխտ. Բ, 8.)
Տես Յուցակին էջ 183—6.

Արշի Ա. դրամներ 124 Ն. ք. տարիներ.
2 կտոր՝ մին շրեքդրամեան, միւսը՝ պղինձ. Թ. 1՝
շրեքդրամեան. առաջակողմը՝ Արշակայ Ա կիսան-
ձեւայ պատկերը գէպի ի աշ, մորուք արածայր,
մաղը գանդառահը. դուրին՝ ապարոշ, ականջի՝ օղ,
վիզը՝ մանեակ եւ կուրծքը՝ լանդպապակի. Երջա-
փակ գարգը՝ երկգլանեայ շրջանակ մըն է. Ետառա-

կողմը՝ արձանագիրը ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΡΣΑΚΟΥ («ար-
քային Արշակայ») պատկերը՝ Դեմետր աստու-
ծուհիին անթիկուրը գահի վրայ նստած, պատ-
մունան եւ վերահանդերձ հագած, ձախով կը
բռնէ ամաղիթը, եւ աջ կարկառած՝ արին
վրայ կը կենայ Թաղմուխինը գէպի ի աշ, որ եր-
կու ձեռքով պսակ մը բռնած է. Գահին ոտքերու
գարգերը Թեաւար Ովկիանեայց կերպարանայ
նման են. Նստած Դեմետր ասղեւ զաշտակով մէջ
գրուած ӨЕ. արձանագրին գուրս ձախակողմը՝
մնադիր մը, զոր վերը մշեցնէք (տես էջ 100.)
Հասածին մէջ տարեթիւս՝ ΗΠΡ = 188 Սե-
լեւի, կշեռ՝ 15.80. բաւական լաւ պահուած.
շատ ցանցաւ. Ս. Ալեշանի հաւաքմանէն ի
կ. Պոլս. (Տխտ. ԻԵ, 1 եւ վերը 2եւ 3.) — Բեր-
լինի Թանգարանը կայ Արշակայ Ա արքային մէկ
շրեքդրամեան աշ. առանց տարեթիւի, բայց հա-

տածին մէջ մնադրովս . (տես „Zeit-
schrift für Numismatik“, հրտ. v. Sallet, 2-րդ. Ա,
էջ 307.) — Թ. 2՝ պղինձ. առաջակողմը՝ Արշա-
կայ Ա արքայի կիսանձնայ պատկերը գէպի ի աշ,
մորուք արածայր, մաղը գանդառահը, դուրին՝
ապարոշ, ականջի՝ օղ, վիզը՝ մանեակ եւ կուրծքը՝
լանդպապակի. Ետակողմը արձանագիրը (ΒΑΣΙ-
ΛΕΩΣ(Σ) (Μ)ΕΓΑΛΟΥ (ΑΡΣΑΚΟΥ) պատկերը՝
Թաղմուխի, այսինքն՝ սաղաւարտ, լախտ եւ վա-
հան (°), կշեռքը՝ 3.15 գր., շատ ցանցաւ. (Տխտ.
ԻԵ, 2 եւ հոս 2եւ 16.) — Տես Յուցակին էջ 187.

Ձեւ 16:

Արդիւն՝ Ա. Ժամանակակից Պարթեւեաց ար-
քային Միհրդատայ Բ. — 2 կտոր՝ մին դրամ, միւսը
պղինձ. Թ. 1՝ դրամ. արքային պատկերը ուսով
շափ, գէպի ի աշ. մորուք կարծ. մաղը Թեթեւ
գանդառահը. դուրին՝ ապարոշ, Երջափակ գարգը
մաշած է. Ետակողմը՝ մաշած եւ հազիւ ըն-
թեանիլ է արձանագիրս ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓ ΑΛΟΥ
ΑΡΣΑΚΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ («արքային մեծի Արշա-
կայ Յուլիանի») պատկերը՝ Թաղմուխինը գէպի ի
ձախ, պատմունան հագած, ձախով արմաւենայ
ծիւղ բռնած, աշով՝ պսակ մը. Հասածին մէջ

մնադիր մը (?). կշեռ՝ 3.00 գր., շատ ցան-
ցաւ. (Տխտ. ԻԵ, 3 եւ հոս 2եւ 17.) — Բերլինի

Ձեւ 17:

Թանգարանը կայ արքային նման մէկ դրամը, որուն
Հասածին մէջ Միհրդատեան կ'ընթեանար տա-
րեթիւս ӨΠΡ = 189 Սեւեւի. (= 123/2 Ն. ք.)

Դժբախտաբար այս դրամը լուռ չէ պահուած. որով յիշեալ տարեթիւ կարծուածին ընթերցուցն ինծի ապահով չ'երևար. Տես դրամի պատկերը Լոնտոնի "Դրամագիտական Ժամանակագրութեան", մէջ (Num. Chron., London 1900, Ser. III, Vol. XX, Յիւն. Ը, 7.) ուր նոյն Ցախտակին վրայ դրուած է նաեւ Բրիտ. Թանգարանի մէջ նման եւ լու. պահուած դրամին պատկերը. — Բրիտ. Թանգարան կայ շատ ցանցաւ Չորեքդրաման մ'ալ որ նոյնպէս Արտաշիսի Ա արքայի վերաբերելու է. Տես Վ. Բոթ, "Յուցակ Պարթեւաց դրամաց", Տես. Ե, 9. — Թ. 2' պղինձ. արքային զուրկ գէպ ի աջ, ապարօշով. մարմը կարճ. յետաւորդի՝ փոքր գէպ ի ձախ. կշիւր՝ 2.31 գր., շատ ցանցաւ.

Ձև 18:

(Տեստ. ԻԵ, 4 եւ հոս Ձև 18.) — Տես Յուցակիս էջ 188.

Արտաշէսի Ա. յառաջ քան 94 Ն. ք. տարին: Յուսկոնտի Ռի, 2 յիշած այս արքային անունը՝ որ գրուած է Artoadistus (շատ այլոց պատճենից Ortoadistus, Ortodistus) կ'ուղղէ հրատարակիչը Ռիւլ (Rühl, ed. Lips. 1866) եւ կը կարգի Artoadus, եւ արդէն Bongars կը դուշակեր թէ ըլլայ Արտաշէս. (տես Ferd. Justi, Iranisches Namenbuch, Marburg 1895, p. 39.) Այս Արտաշէսը արքային դէմ պատերազմ կը մղէր Պարթեւաց արքայն Միհրդատ Բ, որպէս զի զՏիգրան Ա (Մեծ) ի Հայս իւր հարց դաճը նստեցնէ. (Գուտշմ., Պոմ. Երան. 80.) Յայտնապէս Արտաշիսի Ա մահուանէ ետքը զահակալութեան կռիւներն առած էին ի Հայս: Անձանօթ է թէ Արտաշէսը արդեօք Տիգրանայ եղբայրն էր թէ Արշակունի կողմակի ուրիշ մէկ միւղէ մին էր: Իւր իշխանութիւնը կարճատեւ. եւ անգործ եղած ըլլալու է որ Մ. Խորենացի զինքն եւ ոչ կը յիշէ: Սակայն ի նկատի ունենալով այն ցայտօր մի միակ գտնուած արշակունի չորեքդրամանն որ Բրիտ. Թանգարանը կը գտնուի (առ Վ. Բոթ, Տես. Գ. 1.) կ'երանայ թէ նաեւ այս արքայի՝ իբր Գուսման միայն կը յիշէ՝ անմահացուցած է իւր յիշատակը դրամահատութեամբ: — Տես Յուցակիս էջ 189.

Վ Տիգրան Ա (Մեծ) 94 — 56 Ն. ք. 3 կտոր, մին չորեքդրաման, միւր՝ դրամ եւ մէկալը պղինձ. Թ. 1' չորեքդրաման. առաւելորդը Տիգրանայ Ա արքայի պատկերն ուսով չափ՝ գէպ ի աջ, զուրկ՝ Հայական խոյր (Tiara) եւ ապարօշ. խոյրին վերին մասը ժանեւոր թագով զարդարուած. խոյրին կողմակի զարդերն են՝ աստղ մ'երկու սուրկ վրայ կցեցած արծնիներու մէջանդ: Երկափակ զարդը՝ երկափակ շրջանակ մին է: Յետաւորդան արանապիրը՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ("արքային Տիգրանայ") պատկերը՝ Անտիոքիա (Բիցուհի քաղաքին)՝ գէպ ի աջ, ժայռի մը վրայ նստած, լայն ու բազմախորշան հանգերն

մը հագած, զուրկ՝ բրգաւոր թագ դրած, եւ աջով՝ զոր կարկառած է՝ կը բռնէ արմատեւայ միւղ մը: Դիցուհի նոյն ասիկ Որոնտէս գետոյ-գից վերամասը գէպ ի աջ, թեւերը բացած՝ լողալու. Ժայռին ասի վարը կայ նշանս Կ. նստած գիցուհի-

ւոյն առջեւ դաշտակին մէջ ✕. այս կողման շրջա-

փակ զարդը՝ դափնեայ պսակ մը կը կազմէ. կշիւր՝ 15.85 գր., բաւական լու. պահուած. (Տեստ. ԻԵ, 5 եւ հոս Ձև 19.) — Թ. 2' դրամ. Տիգրանայ Ա

Ձև 19:

արքային պատկերն ուսով չափ՝ գէպ ի աջ, Թ. 1' պէս, բայց շրջափակ զարդը՝ շար մարգարտի: Յետաւորդան արանապիրը ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ("արքային Տիգրանայ") պատկերը՝ Թ. 1' պէս. նստող Գիցուհի նաեւ դաշտակին մէջ ԵԱ եւ Կ. կշիւր՝ 3.84, բաւական լու. պահուած շատ ցանցաւ. (Տեստ. ԻԵ, 6 եւ հոս Ձև 20.) — Թ. 3' պղինձ. Տիգրանայ Ա արքային

Ձև 20:

պատկերն ուսով չափ՝ գէպ ի աջ, Թ. 1' պէս. շրջափակ զարդը՝ երկափակ շրջանակ: Յետաւորդան արանապիրը ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ("արքային Տիգրանայ") պատկերը՝ Յաղթուած թէն գէպ ի աջ քաղաք վրայ, ալը կարկառած՝ բուն մը (պսակ) կը բռնէ. կշիւր՝ 7, 42. բաւական լու. պահուած. շատ ցանցաւ. — զազդիական Արքային Թանգարանի դրամական բաժնին մէջ կայ Տիգրանայ արքային մէկ չորեքդրամանն, Թ. 1' ասղի, սա արանապիրութեամբ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ("արքային Տիգրանայ") նոյն ասղ կան արքային պղինձներ սա պատկերացմամբ՝ "1. Դիցուհի Անտիոքիա քաղաքի, անոր ասղի առջեւ գետոյ-գիցն Որոնտէս. — 2. Բախտ կանգուն կեցած, աջովը ղեկ մը եւ ձախովը անաղիւծեղջիւր մը բռնած. — 3. Արմաւենիոյ սաս՝ ժայռեւ նաղարդայ (տես Ernest Babelon, Les Rois de Syrie, d'Arménie et de la Commagène, Տեստ. ԻԵ, 15, 12, 14, 13.) Բրիտանական Թանգարանը կայ Տիգրանայ Ա մէկ պղինձը սա պատկերացմամբ՝ Հերակլէս (Վահագն)՝ գէպ ի ձախ, աջովը լարտ բռնած, ձախ թեւերն վրայ առիւծներ. (տես The Seleucid Kings of Syria, by Percy Gardner, Տեստ. ԻԵ, 11.) պատկեր մը՝ որ կը յիշեցնէ մեզ հարաւորութեան հիմնադրին Վաղար-

շույ Զորեղբարձանց վրայ եղած պատկերն Հերոլիդ
Գիկեի, եւ որով անշուշտ կը փառաւորեն հոս
այ Հայոց ազգային գիշացն՝ Վահագն՝ (տես վերը՝
պատճեն գրամին՝ զոր այժմ ունի Հայագետը 2 Ե.
7, համա, 2 Ե. 6 ճորտ տեղը)՝ Տիգրանայ գրամները
լաւ թիւ անգամ թուականը կը կրեն։ Բրիտ.
Թանգարանը կայ շորեղբարձանն մը 242 տարե-
նուով, եւ Կաղդախան Ազգային Թանգարանը՝
երկու շորեղբարձաններ 241 եւ 243 Սեյեւի.
Թուականութեան տարիներն. (= 71 70 միջեւ
69/68 Ն. Բ.) — Բացի արձանագրութենէն եւ
լաւ թիւ անգամ գտնուած տարեթուներն՝ կը
գտնենք արքային գրամներուն գաշտակին մէջ մնա-
գրի եւ առաւոր, որոնք անշուշտ գրամհատու-
թեան տեղեւոյ արտայայտիչ նկատուելու լին.
Սակայն Տիգրանայ գրամներուն գաշտակին մէջ լա-
ճան գտնուող առաւանդներն
ՅԵ
ՕԲ կը կարծէ Է. Բա-

բըրին թէ ըլլան պարզ համառոտութիւն յոր-
նորանցաւ ՅԵՓՈՒՍՏՈՆ («Թեոփիլոսը» — Աստուա-
ծաւոր. տես Ernest Babelon, Les Rois de
Syrie, d'Arménie et de Commagène. Paris 1890.)
— Տես Յուցակիս էջ 190 — 1.

Իրբեւ յաւելուածոյ մասն կը յնայ միայն
Եղեմայիս բաժնին կամ Կամիասիկոսայ Բ. գրամ-
ները։ Այս մասին կը գրէ Հեղինակը (էջ 16.) «Հոս
մասնանիչ ընել Կուգեմ միայն ուրիշ շորեղբա-
րան մ'ալ որ ըստ ինչ շերտերէ թէ բուն Պար-
թեականը գրամից շարքին վերաբերի, եւ այս շար-
քին մէջ չէ կրնար անխառով առել այլ ցուցուիլ
անոր։ Այս շորեղբարձանն՝ որ Պարթեական
գրամից նկարագրին հիմնովն անմասն է, կը
գտնուի Բերլինի Թանգարանը։ Դրամին առաջա-
կողմը կը տեսնենք գրամահատ արքային պատկերը՝
նշ թէ գեպ ի ձախ գարձած, ինչպէս իրաւունք էր
արքայից-արքայի մը, այլ գեպ ի — 2. Արձանագրին
մէջ ալ գրամատիւր-արքային ինչ զինքը համառու-
թեամբ միայն «Իւրիս Աշու» կը կոչէ։ Կ'երեւայ
թէ Սեյեւիկեան արքունի տոհմին ազգակից է եւ
այս ազգակցութեան վրայ շատ հպարտ, վասն զի
գրամին յետադիմը կը գտնենք պարտաւորի
վրայ նստող Ազգայինի պատկերը, զոր Սեյեւիկեանք
իրբեւ իրենց տոհմին նահապետը Կուգեմ հուշա-
կել։ Սալէտ (Sallet) եւ Թուստի գիտականք, որ
այս շորեղբարձաններն տիրէ համաձայնան են Կամ-
իասիկոսայ Ա. այն գեղեցիկ շորեղբարձաններն տպոյն
հետ՝ որ Պարսկեր կ'գտնուի, եւ որուն նմանապատճենը
իրնայ տեսնուիլ Գարգնիթի քով՝ Տիւս. Է, 25,
եկած են այն եզրակացութեան թէ երկու շորեղ-
բարձանքս միեւնոյն հարստութեան կը վե-

1 Պրովիզ Հաւաքման անդրի ցուցակին մէջ կը նկա-
րագրուի (Collection Theodor Frowe, Moskau ed. Brider
Egger, Wien 1904. S. 86, Nr. 1520.) «Պրովիզ, Թաւադիդը»
Տիգրան թագավորի ի մէջ։ Յետադիմը՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ
ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ. Էջրակէս «Գաղուս» լատիսով
եւ առիւծներով 16 ան Բրիտ. թանգ. XXVII, 11. Babelon,
CCIII. շատ ցանցաւ. շատ լաւ պահուած է,

բարբերին։ Թուստի կը կարծէ թէ այստեղ խնդրոյ
ներքեւ եղող գրամահատ Արշակ արքայն ըլլայ
Կամիասիկոսայ Տայրը. (տես Allote de la
Fuye, La dynastie des Kamnaskires, ի թեր-
թին Revue Numismatique 19/2, p. 110.) Այս
կարծիքը յետադին շատ արժանահաւան կ'երեւայ.
Գիտենք որ Միհրջատ Ա նուաճած է նաեւ հոգոյ
Եղեմայիցին։ Արդ շատ հաւանական է որ այս
գրամակը շատ կարեւոր նահանգին վրայ գրած
ըլլայ Արշակունի մ'իրբեւ հպատակ արքայ։ Հաս-
նական էր այնուհետեւ որ այս հպատակ արքայն
կամ իւր յորդըրը, Միհրջատայ Ա մահուանէն
ետքը, հետեւած ըլլայ Հայոց Վաղարշակայ օրի-
նակին, կամ բռնադատուած իւր հպարտ Եղեմա-
ցիներէն՝ անկախ եղած ըլլայ իւր պարթեւ աւա-
տառու արքայատեառնէն, եւ ասով գրամ հա-
տանել սկսած։ Եթէ այս այսպէս է, գրամներ չէ
որ նաեւ նշանաւորագոյն գրամագրացը չէին կրնար
այս շորեղբարձաններն համար գոհացուցիչ տեղ մը
գտնել պարթեական գրամներուն շարքին մէջ.
Այսպէս Պրովիզ-Ռոսեմ շորեղբարձանն կ'ընծայուի
Գեմարիտի Բ. որ Պարթեական ձեւքը գրի ինկած
էր, Գարգնիթի կ'ընծայեր Պարթեական արքայից-
արքային Հրաշատ Ա. Վ. Բ. թէ՛ Պարթեւ արքայից-
արքային Հրաշատ Բ. Որշակայ սրանշտանքը գիտ-
նոցս այն հմտական մեկնաբանութեանց վրայ՝ որով
Կուգեմ յիշեալ գաղաւթութիւնքն հաւանական
ընել, գտնէ ան կրնամ սակայն հաւատարմ թէ Պար-
թեական գրամահատութիւնն այսպիսի թմահա-
ճոյքով լին օտոտաւորութիւնքն ըսած ըլլայի, (Տես էջ
16.) — Ահա Եղեմայիսի միւս գրամները։

Կամս-իլիւր Բ., գրամներ 82/81 Ն. Բ.
4 կտոր, երկու շորեղբարձան, մէկ գրամ եւ մէկ
երեւելումայ, Բ. 1 շորեղբարձան. առաջնիդմը
իրանանից պատկեր արքային Կամիասիկոսայ Բ. եւ
գլխորդին Արշակայ՝ քովէ քով, գեպ ի ձախ. Ար-
քային մօրուքը սրածայր է, գլուխն ապարօշ, ա-
կանջն՝ օշ, վիզը՝ մանեակ եւ կուրծքը լանջապա-
նակ։ Դշխորդին հերք բարձր եւ արուեստական կեր-
պով ամփոփուած եւ գլխուն վրայ, գլուխն ապա-
րօշ, վիզը մարդաբանայ մանեակ, դեմքուն վերին
մասը միայն կ'երեւայ, Պատկերներուն տեսքը՝ ուր
սովորաբար այս գրամներուս վրայ կ'ըլլայ Սեյեւի-
կեանց խաբիրը յիշեցնող նշանակ, հոս միւս-
տաւած է, գրամն այն տեղ ունի մ'ուրեքանց ըլլա-
լով։ Ետաուարկոյն արձանագրերը (B) ACIAEΩΣ
(K) AMNACKIPOY (K) AI BASILEICCHE ANAZHI
(«արքային Կեմակիսի» կամ «Գաղուս Անշակուսի»)՝
պատկերը՝ Զեւս գահի վրայ՝ գեպ ի ձախ. Զա-
խով բռնած իշխանութեան երկայն ցուպ մը,
եւ ալը կարկանդակն՝ ասին վրայ Եղեմայիցի Բ.
երկու ձեւքով պակ կը բռնէ։ Զեւսի առջեւ
դաշտակին մէջ փոքրիկ եւ անորոշ տառերով
գրուած ΕΛΚΕΔΩΝ. հաստանին մէջ հաղի առ-
անեկի հետք մնացած է տարեթուին ΑΛΣ առ
231 Սեյեւիկ, կշեռք՝ 15.43 գր., ոչ շատ
լաւ պահուած. շատ ցանցաւ. (Տես. Ին, 7.) —
Բ. 2՝ շորեղբարձան, Բ. 1 կտու, բայց ոճը նոյն-
նով պակ չէ. յետաուարկոյն արձանագրերը Բ. 1
կտու՝ բայց իր երկատար, նաեւ պատկերը՝ Բ. 1

պէս, իսկ նստող Զեւսի առջև հոս կը պակսի
ΕΛΚΕΔΩΝ բառը. կշիւ՝ 15.16 գր., ոչ շատ լաւ
պահուած, շատ ցանցաւ. (Տխտ. ԻԵ, 91) Ատր
արծաթի խառնուրդը նուազագին բաղադրու-
թեամբ է. — Թ. 3՝ գրամ. Թ. 1ի պէս, բայց ար-
բային եւ դշխոյին պատկերաց ետեւը՝ նշանակը
խաբխ. յետասկողման արձանագիրն ու պատկերը
Թ. 1ի պէս, բայց Զեւսի առջև կը պակսի

ΕΛΚΕΔΩΝ բառն, այլ անոր տեղ մնաագիրս Α.
կշիւ՝ 3.85 գր., բաւական. շատ ցանցաւ.
(Տխտ. ԻԵ, 81) — Թ. 4 երեքլուսայ. Թ. 1ի պէս,
բայց արբային եւ դշխոյին պատկերաց ետեւը մե-

նագիրս յետասկողման արձանագիրը Թե-
րակատար. պատկերը՝ Թ. 1ի պէս. կշիւ՝ 1.70, ոչ
շատ լաւ պահուած. շատ ցանցաւ. (Տխտ. ԻԵ, 10.)
Այս կտորը ծափուած է: (Տեւ էջ 195—6.)

Ծանօթ է որ Հայոց եւ Եղիւմայիս անե-
րով շէր լինեալ արշակունի Կորնիական ճիւղերու
Թիւր. Սակայն մնացեալ վրայ մեր գիտցածը շատ
թերակատար է: Պարթեւաց գերիշխանութեան
ներքեւ կը ծաղկէին յատկապէս արեւելք կրկին
իշխանութիւնը՝ Ալեքսանդր-Երտան եւ Ինդոսի
վրայ, Հետաքրքրական է ի մասնաւորի Տիւրքա-
տանի թագաւորութիւնը, որուն իշխողք իրենց
գրաւներուն վրայ կը կրեն անգամ ճիշդ ժամա-
նակին Պարթեւաց արտգոյր «արքայաց-արքայ»,
Հեղինակն այս մասերէն ալ բաւական գեղեցիկ
ժողովածոյք մ'ունի իւր Հաւաքման մէջ. բայց
այլեւայլ պատճառներով չէ համարձակած կամ
ուզած գանձը ալ իւր Յուցակին մէջ առնուլ առան-
ձին բաժնով: Մեր ալ նպատակն ըլլալով ներկայ
Զանկին եւ քնիկ պարթեւականաց Էական կէտերը
ծանօթացնել, զոր կատարեցինք ցայս վայր,
յիշեալ աշխարհաց մասին աւելորդ է այստեղ եր-
կարել, որչափ ալ այլեւայլ ստեակիտով կրնար
Թերեւս հետաքրքրաշարժ երեւալ: Ասով կը
կրնանք մեր ձեռնարկին առաջին տեղեկատու մասը:

Հ. Յ. Տ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԷՋՐԸ ԿԵԼԻԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻՆԷ

Հետեւեալ կրկին հին ձեռագիր հրա-
վարական¹ արեւանկար նմանագրութիւնները
1870ին Էդուարդ Գիւլօրիէ, անգամ Մանպլէիէ
Հնագիտական Աթիւմին, ամենայն խնամք հրա-
տարական է ի Պարիզ անոնց ընթերցումներով
հանգերն իւր պատմական գիտողութեամբ, ուս-

¹ Բարիկիշտակ Հ. Ղ. Աբիւն անոնց բովանդակու-
թիւնը միայն կը յիշատակէ իր Արտանի մէջ:

կից ստորագրողն ալ օրինակ մը ձեռք անցու-
ցած ըլլալով՝ օգտաշատ Հանդիսիս մէջ կը
փութայ հրատարակութեան տալ ի գիտութիւն
Յարգոյ ընթերցողաց, յաւելլով միանգամայն
թարգմանաբար յարակից գիտողութիւնները:

Յիշեալ հրովարտական բնագիրները,
որոնց ստորագրութիւնը եւ թուականը կարմիր
մելանով գրուած են, կը գտնուին այսօր Մոս-
պլէիէի թաղապետութեան դեւանը Ա դարանին
մէջ, Տուի 17, թուահամար 12, որ 1662ին
շինուած ցուցակին մէջ երկուքն ալ միեւնոյն
էջին վրայ նշանակուած են. սակայն 1495ին
ցուցակը այս կարգի գրութիւններէն երեք հատ
կը նշանակէ, ուսկից կը հետեւի որ յընթացս
ժամանակաց անոնցմէ մէկը կորսուեր է: Յաւելլ
կորուստ. վասն զի Սոյո արքունի դիւանէն ելած
գրութեանց գրեթէ ամէնքը անհետացած են:
Մինչեւ հիմայ մեր հրատարակածներէն զատ՝
երկու հատ միայն հրապարակ ելած են, որոնց
մէկը կը գտնուի ի ճէնսօվ Սան Ճօրճիոյ դրա-
մատան դիւանը, այժմ ի Թօրիսօ, իսկ միւսը
Աիկիլիոյ Մեսսինա քաղաքը: Այս պարագան
ցայժմ անծանօթ մնացած տոյն տեսակ ձեռա-
գրաց արժէքն եւ եւս կ'աւելցնէ այն ամէն
հնագիտաց առջեւ, որոնք միջին դարու հա-
րաւային Եւրոպոյ եւ Արեւելքի մէջ տեղի
ունեցած վաճառականութիւնը կը պրպտեն:
Ճէնսօվիոյ առաջին անգամ ըլլալով Սէն
Մարտէն հրատարակած է իր Notices et extraits
des manuscrits գործոյն ժԱԵ հատորին մէջ
էջ 97—122, իսկ Մեսսինայինը՝ բարիչիշտակ
Հ. Ղ. Աբիւն 1847 Մարտ 15 Բազմա-
վկայի մէջ:

Ա. Հրովարտակի ընթերցումն է.

Ա. էջ. Ի թագաւորական բարձր հրամանաց դի-
տաքի, պարսն Աւշին Եհաննէնց պալատին¹ տա, որ կու
կամնիք որ Մուշուրուղիքի վաճառականը, զոր կան ի
մեր աշխարհ ի Ալլաւ ու զոր ի յոյս զի ի հետ զան
ու գնան ի վաճառականութիւն ի մեր աստուածապաշ
աշխարհք ի Ալլաւ, նայ զիրենց այս կրողով աստ
խալսել ի Ալլաւոյ բոլորականն, որ ի ծախելն եւ ի
քնելն ի հորքից երկուք մէն տան. եղիւր քեզ համար
ի մեծ թվին 24Կ, ի յաւելորդ է

ԱՆՇԻՆ ԹԳ.

Ա. էջին ետեւը գրուած. Ի Աւշին Եհաննէնց
պալատին¹ տա զիտաքի, սիւր Թորոս Միխայիլեց,
Ալլաւոյ բոլորականն դիտաքի, որ աստուածապաշ
ձեռնգրալ բարձր համարն, ու ի՞նչ ի բոլորական ի
թագաւորն ու արայ որպէս գրած է ու համաժ ի մէկալ
գեհն:

Երկու շաղապատեալ գիրերով ստորա-
գրութիւնը անընթեւնի են:

Խաչակրաց անդամովեան գաղութներուն
ցրուումը՝ որ ԺԳ. դարուն վերջերը տեղի ունե-